

Pamiętnik Aleksandra Jełowickiego «Moje wspomnienia» jako źródło do opisu historii, kultury i języka polskiego w I połowie XIX wieku na Podolu, w Królestwie Polskim i na emigracji

Olena Havryliuk,

doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, profesor nadzwyczajny, kierownik Katedry Języka Ukraińskiego, Teorii i Historii Literatury Ukraińskiej i Światowej, Wydział Filologii, Psychologii i Języków Obcych, Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa; doktorant w Katedrze Języka Polskiego, Wydział Filologii, Kamieniecko-Podolski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohienki; kierownik organizacji pozarządowej «Konfederacja Polaków Podola – XXI wiek»; uczestnik projektu «Badania naukowe w Ukrainie» Fundacji Miroszewskich (Rzeczpospolita Polska)

Streszczenie

W artykule przedstawiono krótką historię Podola a także życia Polaków na ziemi podolskiej na podstawie egodokumentu (pamiętnika «Moje wspomnienia» Aleksandra Jełowickiego»). Analiza utworu daje autorską, bardzo dokładną informację o codziennym życiu polskiej szlachty, codziennych zajęciach, rozwoju gospodarki, uczestnictwie w powstaniach i innych historycznych wydarzeniach na terytorium Podola i na emigracji. Także pamiętnik Aleksandra Jełowickiego będzie przedstawiony jako źródło informacji o kulturze, wykształceniu, poziomie oświaty, rozwoju języka polskiego. Podano krótką informację o ziemiaństwie szlachty polskiej. Nie została także bez uwagi i postać autora «Moich wspomnień» (wykształcenie, działalność społeczna, polityczna i religijna). Informacja z pamiętnika świadczy o życiu społeczeństwa polskiego w Ukrainie, zwłaszcza na Podolu, przygotowania do powstania i jego przebiegu, opinię autorską o działaniach powstańców.

Słowa kluczowe: *pamiętnik jako źródło opisu, Podole, Aleksander Jełowicki, powstania przeciw zaborcom.*

The image of a man and a woman in Catholic borderland epitaphs from the 19th and early 20th centuries (based on the example of Podolia)

The article presents a short history of Podolia and the life of Poles in the Podolia region based on an egodocument (Aleksander Jełowicki's diary «My memories»). The analysis of the work provides the author's very detailed information about the everyday life of the Polish nobility, everyday activities, development of the economy, participation in uprisings and other historical events in the territory of Podolia and in exile. Aleksander Jełowicki's diary will also be presented as a source of information about culture, education, level of education, development of the Polish language. Brief information about the Polish gentry is provided. The figure of the author of «My memories» (education, social, political and religious activity) was also not left without attention. Information from the diary testifies to the life of Polish society in Ukraine, especially in Podolia, preparations for the uprising and its course, the author's opinion on the actions of the insurgents.

Keywords: *diary as a source of description, Podolia, Aleksander Jełowicki, uprisings against the invaders.*

Щоденник Олександра Єловіцького «Мої спогади» як джерело для опису польської історії, культури та мови першої половини XIX століття на Поділлі, в Царстві Польському та в еміграції

Olena Havryliuk,

доктор філософії в дисципліні мовознавство, доцент, завідувач кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури факультету філології, психології та іноземних мов Донецького національного університету імені Василя Стуса; аспірант

кафедри польської мови філологічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; голова ГО «Конфедерація поляків Поділля – XXI ст.»; учасник проєкту «Досліджуй в Україні» Фонду Мірошевського (Республіка Польща)

У статті подано коротку історію Поділля та життя поляків на Поділлі на основі його-документу (щоденника «Мої спогади» Александра Єловицького). Аналіз твору дає дуже детальну інформацію автора про повсякденне життя польської шляхти, діяльність, економічний розвиток, участь у повстаннях та інших історичних подіях на території Поділля та в еміграції. Також представлено щоденник Олександра Єловицького як джерело інформації про культуру, рівень освіти та розвиток польської мови. Подано короткі відомості про земства та діяльність і роль у них польської шляхти. Не залишилась поза увагою і постать автора «Моїх спогадів» (просвітниця, громадсько-політична та релігійна діяльність). Відомості щоденника свідчать про життя польського суспільства в Україні, особливо на Поділлі, підготовку до листопадового повстання 1830–1831 років та його перебіг, думки автора про діяльність повстанців.

Ключові слова: щоденник як джерело опису, Поділля, Олександр Єловицький, повстання проти загарбників.

«O! Matko nasza, Matko! w tęsknocie za Tobą,
Co świat zowie weselem, nam zda się żalobą;
Jeno w myślach o Tobie znajduję pociechę,
Jakże radzi wracamy pod domową strzechę
Bawić się wspomnieniami matczynej pieśczoły,
Wśród której nas uczyłaś modlitwy i cnoty».
(Aleksander Jełowicki, «Do mojej Matki»¹)

Wstęp. Pamiętnik jako gatunek piśmiennictwa użytkowego

Każda epoka w literaturze ma swoje osobliwości, swoje charakterystyczne gatunki literackie. Przedstawiciele epoki baroku wykozystywali wiele gatunków epok poprzednich. Sonety, elegia, sielanki, hymny przeważnie były przedstawione w twórczości poetów, a w epice rozwijał się epos, romanse rycerskie i pasterskie, pamiętniki oraz relacje z podróży itp². Źródłem informacji o epoce, o konkretnej osobie stanowi gatunek piśmiennictwa użytkowego – pamiętnik.

Pamiętnik – gatunek piśmiennictwa użytkowego oraz wzorowany na nim gatunek literatury pięknej – pisane w pierwszej osobie wspomnienia z życia prywatnego i publicznego. Jednak nie można mylić się, że dziennik i pamiętnik to są identyczne gatunki. W odróżnieniu od dziennika, pamiętnik pisany jest z perspektywy późniejszej od całości przedstawionych wydarzeń i w sposób bardziej sumaryczny. Wiele pamiętników rzeczywistych ze względu na ich wartość literacką zalicza się obecnie do literatury pięknej. Powieści pisane w formie pamiętnika pozwalały usunąć pośrednictwo narratora, zbliżyć czytelnikowi perspektywę postaci. Pojawiły się zwłaszcza w prozie o zainteresowaniach psychologicznych.

Słownik terminów literackich zaznacza, że pamiętnik to „gatunek piśmiennictwa użytkowego i wzorowany na nim gatunek literacki; pisana w pierwszej osobie relacja z pewnego dystansu czasowego o faktach z życia publicznego lub prywatnego, których autor był uczestnikiem lub naocznym świadkiem”³. Pamiętnik pisany zawsze z perspektywy późniejszej od przedstawionych wydarzeń i w sposób bardziej sumaryczny, opowiada o zdarzeniach z pewnego dystansu czasowego, w związku z czym kształtuje się dwupłaszczyznowość narracji:

¹Jełowicki A., *Moje wspomnienia, Do mojej Matki*, Instytut Wydawniczy. Pax, 1970, s.5.

²<https://skupszop.pl/blog/literatura-romantyzmu-sprawdz-co-musisz-wiedziec> [dostęp: 07.10.2024]

³Słownik terminów literackich <https://www.bryk.pl/slovniki/slovník-terminow-literackich/69652-pamietnik> [dostęp 07.10.2024]

autor pamiętnika opowiadać może nie tylko o tym, jak zdarzenia przebiegały, lecz może ujawniać również swoje stanowisko wobec nich w chwili pisania.

«Moje wspomnienia» Aleksandra Jełowickiego jako utwór literacki. Kronika życia

Pamiętniki są źródłem wiedzy historycznej, a także zbiorem informacji o interesujących osobach, ich życiu, wreszcie są dokumentem epoki, sposobu widzenia świata, i z tego powodu są przedmiotem badań historyków i badaczy literatury. Pamiętniki pisali i znani w literaturze pięknej postaci, i politycy, i duchowni, i ludzie niewysokiej rangi, ale którzy byli świadkami pewnych epok i wydarzeń. Ten gatunek literacki został popularny i w II połowie XIX wieku, i w wieku XX (np., J. Iwaszkiewicz).

Zadaniem artykułu jest ogólna analiza pamiętnika Aleksandra Jełowickiego jako źródła do opisu historii, kultury i języka polskiego w I połowie XIX wieku na Podolu, w Królestwie Polskim i na emigracji.

Krótką informacją o Aleksandrze Jełowickim podana w Wikipedii informuje, że urodził się 18 grudnia 1804 w Hubniku gubernii Podolskiej⁴, „polski pisarz, poeta, tłumacz i wydawca, uczestnik powstania listopadowego, poseł na sejm 1830–1831 roku z ziem zabranych z powiatu hajsyńskiego, emigrant we Francji, działacz społeczny, przełożony Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu, zakonnik. Jełowicki wydał własnym nakładem m.in. III część *Dziadów* (1832), *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* (1832) i *Pana Tadeusza* (1834) Adama Mickiewicza. W latach 1835–1838 z Eustachym Januszkiewiczem i Stefanem Dembowskiem prowadził w Paryżu Drukarnię i Księgarnię Polską – pod firmą „Jełowicki i S-ka”. Zmarł 15 kwietnia 1877 w Rzymie⁵.

Autor «Moich wspomnień» tak zaczyna swoją opowieść informując czytelnika o wspomnieniach całego życia:

«Wiosna mojego życia już za mną; przede mną droga tułactwa, a zamiast przenikać, co tam na końcu tej drogi los mi zgotował, wołę poza siebie potoczyć wzrokiem i na westchnieniach jak na skrzydłach pobując po tym rajcu życia, w którym się rodzi i rozkwita cudowną barwą i wonią pierwsze uczucie, w którym troska jest tylko przelotną chmurką, a szczęście zda się być stałą pogodą»⁶.

W «Kroniczycy życia i twórczości Aleksandra Jełowickiego», Franciszek German⁷ podaje biograficzne wiadomości o autorze: «Aleksander Jełowicki (1804–1877), emigrant po powstaniu 1831 r., księgarz i wydawca, ksiądz zmartwychwstańców». Ur. 18 XII w Hubniku nad Bohem w pow. Hajsyńskim, w majątku ojca, Waclawa, marszałka, i Honoraty z Jaroszyńskich⁸.

Sam autor potwierdza te dane i konkretyzuje: «Urodziłem się dnia 18 grudnia 1804 roku we wsi Hubnik nad Bohem, w powiecie hajsyńskim, w dawnym województwie braclawskim, na pograniczu Podola i Ukrainy»⁹.

Rodzice A. Jełowickiego «byli majątni i poważni», „dostatek, który [...] od urodzenia otaczał, wdzięki wsi naszej, [...] «czułość i przywiązanie rodziców, [...] to wszystko składało się obficie i bezprzestannie na szczęście dziecinnego wieku mojego»¹⁰.

⁴ Hubnik – wieś nad [Bohem](#), w [rejonie hajsyńskim obwodu winnickiego](#). Gniazdo rodowe polskiej rodziny szlacheckiej - Jełowickich.

⁵ <https://lubimyczytac.pl/autor/137749/aleksander-jelowicki> [dostęp 04.10.2024]

⁶ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 7.

⁷ F. German - filolog, historyk, muzykolog, publicysta, bibliofil, działacz społeczny; ur. 10.04.1911 r. w Złoczowie, woj. tarnopolskie (obecnie Ukraina), zm. 8.08.1994 r. w Gliwicach. Opracował i wygłosił wiele prelekcji, gawęd, odczytów naukowych i popularnonaukowych. Pisał hasła do: *Polskiego słownika biograficznego*, *Słownika pracowników książki*, *Słownika biograficznego Zmartwychwstańców*, *Słownika biograficznego duchowieństwa katolickiego na Śląsku* oraz *Encyklopedii Górnośląskiej*. Odnalazł i opracował 20 listów Cypriana Kamila Norwida do Zmartwychwstańców, które opatrzył przypisami i opublikował w miesięczniku «Znak» w 1960 roku oraz 88 listów Aleksandra Jełowickiego, pisarza emigracyjnego i pierwszego wydawcy *Pana Tadeusza*.

https://leksykonkresowian.institutslaski.pl/index.php/Franciszek_German [dostęp: 28.10.2024]

⁸ F. German, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, Wrocław- Warszawa-Kraków 1964-1965 s. 160-162; F. German, *Kronika życia i twórczości Aleksandra Jełowickiego* [w:] A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 418-420.

⁹ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 7.

¹⁰ Tam że, s. 7.

Jak zaznacza V. Wiernicka, «polska szlachta aż do I wojny światowej była ważnym czynnikiem gospodarczej polityki na Podolu. Polacy byli właścicielami 5493 średnich i dużych majątków, posiadali 90% ziemi i 2,6 mln chłopów pańszczyźnianych»¹¹. Także autorka dodaje: «Życie ziemian było jednostajne, w ich codziennej egzystencji od pokoleń nie zachodziły poważne zmiany»¹². Ze wspomnień A. Jełowickiego dostajemy potwierdzenie o przeprowadzeniu czasu, np., o świętowaniu imienin matki, które trwały trzy dni, o zajęciem młodych szlachciców, np., o polowaniu, jeździe konnej, o jarmarkach, na które jeździło się dla sprzedaży zboża i po przyjeździe z których przekazywały się różne wiadomości. Z tekstu wynika, że większość szlachty prowadziła właśnie taki tryb życia. Bogactwa polskiej szlachty, które były zgromadzone w dworach magnaterii, dawały możliwość budować rezydencje, pałacy, prowadzić spokojne życie, czas od czasu organizując polowania, bankiety. Na Podolu są jeszcze pamiątki bogactwa polskiej szlachty. Żyzna ziemia, wielkie rzeki i jeziora, jak wspominał A. Jabłonowski, Podole «jest krainą słoneczną, czemu już i sam herb jej ma przyświadczać»¹³. Z tej przyczyny już w I połowie XIX w. tu budują cykrownie, zakłady produkowania cegły, rozwija się kamieniarstwo, pojawiają się centra handlowe, organizują się kontraktowe jarmarki. Przedstawiciele polskiej szlachty na Podolu zakładają spółki, które pozwalają prowadzić handel z zagranicą w miastach portowych.

Pamiętnik Aleksandra Jełowickiego «Moje wspomnienia» jako źródło do opisu historii

Badaczy polskiej historii Podola i Wołynia zaznaczają: «Jak się okazało, działalność Polonii Prawobrzeżnej Ukrainy w XIX – początku XX wieku pozostaje niedostatecznie zbadana w nauce historycznej w zakresie jej życia codziennego i działalności gospodarczej, ruchów społeczno-politycznych, polskiej konspiracji politycznej, a zwłaszcza zjawiska pogranicza kultur, wyraźnie wyrażającego się na terenie Prawobrzeżnej Ukrainy i jego wpływu na stosunki ukraińsko-polskie tego okresu»¹⁴.

Aleksander Jełowicki. Litografia Majergofera, druga połowa XIX w.

Daniel Beauvois podaje informację o stratach Polski po rozbiorach: «Aneksję [...] Białej Rusi,[...] oraz zabór Litwy właściwej i Ukrainy prawobrzeżnej, czyli zajęcie łącznie 240 000 kilometrów kwadratowych przewidywał traktat prusko-rosyjski z 23 stycznia 1793 roku»¹⁵. Oczywiście, że «polska szlachta lubslachta spolonizowana – różnica była niewidoczna) stwarzała Rocij sporo problemów»¹⁶.

B. Hud analizując społeczność polską a ukraińską na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej pisze, że «główną rolę gospodarczą i polityczną [...] nadal odgrywały dawne polskie

¹¹ Wiernicka V., *Polacy w Ukrainie. Czasy carskie*, Bellona, Warszawa, s. 22.

¹² Tam że, s. 23.

¹³ Jabłonowski A., *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Tom IV. Wołyn, Podole i Ruś Czerwona*, Warszawa, Skład główny w księgarni E. Wende i S-ka (właśc. T. Hiż i A. Turkuł), 1911, s. 170.

¹⁴ Tamże, s. 7.

¹⁵ D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, wydanie siódme, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2024, s. 79.

¹⁶ Tam że, s. 79.

lub spolonizowane litewsko-ruskie rody magnackie. [...] szlachta formalnie straciła rękomię wolności osobistej, nietykalność majątkową i prawa polityczne, jednak w pierwszej połowie XIX wieku wpływy polskie na byłych terenach Rzeczypospolitej były ogromne»¹⁷. To samo było i na Podolu.

Carska Rosja po rozbiorach Polski ograniczała rolę Polaków w urzędach państwowych. Jednak Polacy na Podolu «dominowali w życiu politycznym regionu i wywierali wpływ na sferę duchową i kulturową»¹⁸. Dowodem tego są również i dzienniki, pamiętniki. Nie sbyli Polacy na Podolu obok i w walce przeciw Imperium Rosyjskiemu, przeciw zaborcom. Oczywiście, że w pamięci Polaków jeszcze były świeże wspomnienia o powstaniu Kościuszki, i wojna napoleońska, i żywi byli powstańcy, uczestnicy Legionów Polskich. Rozmowy, opowiadania, duch wolności – wszystko to spowodowało, że Polacy chcieli i czekali na powstanie. Pierwszą wiadomość o powstaniu ze swoich wspomnień prywatnych A. Jełowicki opisuje tak:

«Przyjeżdżam do Zawadówki z puzderkiem Le Roy leczyć na cholere; a w parę godzin pędzi goniec i na przewozie opowiada koniuszemu o tym, co się stało w nocy 29 listopada w Warszawie. Koniuszy zadyszany przylatuje do dworu, wywołuje swego pana, za parę minut wpada pan zaperzony: powstanie w Warszawie!»¹⁹.

Autor dokładnie opisuje emocje, jakie napełniały polską szlachtę o nowinie początku powstania, wszystkich «ogień przeniknął», «zaczęliśmy serdewcznie ścisnąć, łza radości błyszczała w oku a piersi zawrzały ogniem wojny»²⁰. Między innym, podolska szlachta miała w planach dać wolność włościanom. Także wspomina on o przygotowaniach do powstania i zamieszania związane z różnymi poglądami szlachty polskiej na to wydarzenie, na niepoinformowanie o czasie powstania.. Autor bezpośrednio brał udział w przygotowaniu się do niego, spotykał się z powstańcami, przekazał rozkaz o początku wydarzenia. Zamieszania, brak koordynacji dzieł odciągneli czas początku. Jednak powstanie na Podolu zaczęło się 5 maja. A. Jełowicki przypomina własne uczucia związane z pożegnaniem bloskich:

«Z 4 na 5 maja w nocy, wracając od Tyszkiewicza, zajechałem do matki, zastałem ją na modlitwie za dzieci; ze łzami w oczach upadłem jej do nóg, w tajemniczej rozmowie rozmówiły się serca nasze, i smutny, z rozdartym sercem, że opuszczam matkę, ale z zapalem w duszy, że biegnę walczyć za ojczyznę, opuścić dom matki – może na zawsze!»²¹.

Dokładnie autor pamiętnika opisuje formowanie wojskowych jednostek do udziału w powstaniu. Ilość półków kawalerii była dość duża. Powstało ich jedenaście. A ponieważ tradycją było nazywać ich nazwiskami tych obywateli, którzy swoim nakładem tworzyli te półki, to z utworu dowiadujemy się, że uczestnikami polsko-ukraińskiego powstania, jego ofiarodawcami byli Jełowiccy, Izydor Sobański, Aleksandr Sobański, Henryk Lipkowski, Wacław Rzewuski, Zwida, Pobiedziński, Teodor Korzeniowski, Juliusz Korsak itd. Autor opowiada o bitwie pod Daszowym, potyczkach pod Tywrowem, Obodnem, Majdanem. A. Jełowicki opowiadając o bitwie pod Obodnem, podaje charakterystykę walczących Polaków, wskazuje na problemy, które były organizacją wojska i zachowań żołnierzy:

«Gdyby u nas był porządek, silna wola i kula w łeb moskiewski za najmniejsze mruknięcie, moglibyśmy byli z jeńców naszych dobrych miec żołnierzy; ale że u nas była tylko polska dobroduszość i łagodność, to się nas nawet jeńcy nie bali»²².

Pamiętnik A. Jełowickiego podaje dokładną informację o przebiegu powstania, jego organizatorach. Można nawet złożyć mapę działań powstańców, miejscowości, w których przebywali. Po bitwie majdańskiej powstańcy niedaleko od Baru połączyli się z powstańcami z

¹⁷ Hud B., Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku, Warszawa, 2018, s. 102.

¹⁸ Баженов Л.В., Польське населення Поділля й південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних й українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст. [w:] Поляки на Хмельниччині, op.cit., s.31. Bazhenov L.V., Ludność polska Podola i południowo-wschodniego Wołynia w badaniach zagranicznych i ukraińskich naukowców oraz lokalnych historyków XIX-XX wieku. [w:] Polacy w Chmielnickim, op.cit., s.31.

¹⁹ A. Jełowicki, Moje wspomnienia, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 158.

²⁰ Tam że, s. 158.

²¹ Tam że, s. 180.

²² Tam że, s. 209.

latyczowskimi i jampolskimi i, jak pisze autor, przeszli granicę w Satanowie i weszli do Galicji, co było omyłką: «Wejście do Galicji dobiło zbrojne powstanie Podola i Ukrainy»²³.

Bardzo punktualnie i dokładnie A. Jełowicki opisuje wstąpienie do sejmu i czynności sejmowe. Polityczna działalność była dla niego tak i dla wielu innych Polaków, którzy po bitwach na Podolu z wojskiem rosyjskim przeprowadzili się do ziemi polskiej, walką za niepodległość. Dalej długa droga tulacza, «dziesięć miesięcy trwała podobna wędrówka Polaków przez Niemcy»²⁴(s. 288).

Powstańców, przedstawicieli szlachty polskiej, po klęsce było wysłano do Suberii, u części odebrano majątki. Niektóre przedstawicieli rodów szlacheckich, żeby uratować majątki, poszli na służbę administracyjną i wojskową Imperium Rosyjskiego. A jednak inna część wybrała emigrację, tulactwo, zasłania. Wyżej wspominało się o Izydorze i Aleksandrze Sobańskich, którzy byli ofiarodawcami powstania. Przedstawiciele tej rodziny – różnych pokoleń również brali udział w powstaniu 1863 roku. Za udział w powstaniu u Aleksandra «władze rosyjskie skonfiskowały cały majątek na Podolu obejmujący dwa folwarki, blisko 3 tys. chłopów, a przynoszący roczny dochód ponad 12 tys. rb. W r. 1832 ożenił się z Melanią Uruską, która za poślubienie «przestępcy stanu» skazana została na konfiskatę dóbr. W r. 1858 ukazem senackim dobra te jej zwrócono»²⁵. Napisy z tablic inskrypcyjnych w kaplicy rodowej hr. Cobańskich na cmentarzu w Czeczelniku (obwód winnicki) świadczą o tym. Synowie Izydor i Aleksander również uczestniczyli w powstaniu 1863 roku.

Izydor i Aleksander Sobańscy, Lith. de Villain, Paryż ok. 1832–1837

Kaplica hr. Sobańskich przetrwała do dziś, odnowiona kosztem potomków rodziny, a z tablic można złożyć bohaterską i tragiczną historię pokoleń rodziny:

†
D. O. M.
IZYDOR
SOBAŃSKI

²³ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 222.

²⁴ Tam że, s. 158.

²⁵ <http://palacwguzowie.pl/aleksander-sobanski-syn-mateusza/>

SYN ALEKSANDRA
i MELANII z URUSKICH
UR. 1835 w KUBURGU
ZM. 1906 w ODESSIE
MARSZAŁEK SZLACHTY
GUB. PODOLSKIEJ
POWSTANIEC 1863
ZESŁANY NA 12 LAT
DO TOBOLSKA I KOSTROMY

D. O. M.
ALEKSANDER
SOBAŃSKI
SYN ALEKSANDRA
I MELANII z URUSKICH
UR. 1834 w GENEWIE
ZM. 1872 w MAJĄTKU
CHOMENKI
REPRESJONOWANY I WIĘZIONY
PRZEZ WŁADZE CARSKIE
ZA POMOC UDZIELONĄ
POWSTAŃCOM 1863

Oczywiście, że A. Jełowicki też bezpośrednio brał udział w powstaniu listopadowym. D alej były lata emigracji, kapłaństwo²⁶. Ale zawsze A. Jełowicki pamiętał o Polsce, o Ukrainie: «Ja myślę o ojczyźnie, o domu, mnie trzeba ojczyzny i domu. A tak z najwyższej wieży paryskiej nie widać Polski, tak się też w Paryżu nie dowiesz, kiedy będzie Polska [...]»²⁷.

Szkolnictwo poskie. Rozwój języka polskiego w I połowie XIX wieku na Podolu (na podstawie pamiętnika «Moje wspomnienia»)

D. Beauvois zaznacza, że na prawobrzeżnej Ukrainie w roku 1803 pozostało pięć polskich szkół średnich, dawniej jezuickich [...]. Na Wołyniu mieściły się one w Żytomierzu, Łucku i Krzemieńcu; na Podolu: «w Winnicy i w Kamieńcu»²⁸. Oprócz akademickich, istniały szkoły wyznaniowe, razem siedemnaście-osiemnaście. Oczywiście, że taka ilość była niewystarczającą dla nauki polskiej społeczności.

Ważnym elementem kultury wspólnoty polskiej na Podolu były wychowanie i edukacja. Zachowanie tożsamości polskiej podtrzymywało się wychowaniem i nauczaniem dzieci z chłacheckich rodzin najpierw w domach rodzicami, często także tym zajmowali się duchowni osoby, nauczyciele, guwernerzy, co zaznacza W. Kołesnyk: «Zamożne i szczególnie szlacheckie rodziny powierzały wychowanie swojego potomstwa prywatnym nauczycielom, guwernantom i guwernantkom»²⁹.

A. Jełowicki przypomina o wychowaniu i nauczaniu ojcem typowo szlacheckich ziemiańskich umiejętności, zabaw:

«Ojciec wychowywał nas po staropolsku. Od dzieciństwa hartował na zimno i gorąco; zimą i latem lataliśmy po podwórzu bez czapek, bez chustek na szyi, w trzewikach – uczyliśmy się strzelać z króciicy, z wiatrówki, a potem ze strzelby; biliśmy się w palcaty, jeździliśmy konno, a owe harce odbywaliśmy co dzień po śniadaniu i po obiedzie wobec zgromadzonych gości, i jak najuroczyściej»³⁰.

Nauka Aleksandra Jełowickiego zaczęła się w domu. On przypomina: «Kto mię uczył czytać i pisać, kto paplać po francusku, nie pamiętam. Pierwszy nauczyciel, którego pamiętam, był

²⁶ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 289.

²⁷ Tam że, s. 289.

²⁸ D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, wydanie siódme, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2024, s. 220.

²⁹ В. Колесник, *Шкільництво Поділля наприкінці VIII – у першій третині XIX ст.*, Вінниця, 2023, с. 322.

³⁰ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 8.

zaczny ksiądz Skiba, bazylian, człowiek poważny i liły [...]», później «[...] ojciec i ksiądz Skiba odwieźli nas do szkół do Winnicy. Miałem wtedy rok jedenasty»³¹. Największa ilość uczniów w szkołach polskich w Ukrainie była na Podolu. D. Beauvois nadaje takie cyfry: w 1803 r. – 1621, w 1808 – 1397, w 1816 – 1728, w 1822 – 1461 uczniów³².

Jednym z takich uczniów w gimnazium winnickim był A. Jełowicki. Autor podaje informację o miejscu gimnazium w Winnicy, o nauczycielach, o przeprowadzeniu nauk i czasie szkolnego, o poziomie nauczania: «W ogólności ze szkół winnickich wychodzili uczniowie dobrze usposobieni, i odznaczali się później w uniwersytetach» [...], «uczono nas dobrze matematyki», «uczono się bardzo dobrze dziejów i prawa», «zaczęli się lepiej przykładać do literatury polskiej», natomiast «co do moskiewskiego języka, tośmy się go nie uczyli z nienawiści ku Moskwie; był zwyczaj chodzić na ten język z klas wyższych do najniższej, a nauczycielowi ostro się stawić i figle płatać»³³.

Nie można ominąć autorski styl «Moich wspomnień», co świadczy o wysokim poziomie wykształcenia. Analizując charakter pisma autora, można konstatować, że język go jest bardzo dokładny, ale łatwy dla czytania, emocjonalny, barwny, bogaty na metafory, synonimy, frazeologizmy. Cały tekst, nawet wspomnienia związane z powstaniem, opis dziejów po powstaniu świadczy o tym, że autor w bardzo wyrazisty sposób, używając liryckich środków opisuje fakty ze swojego życia i życia społeczeństwa, np., używa frazeologizmy, metafory, epitety, porównania i in.: «strach oczy przewrócił, wszystko mi się widzi do góry nogami», „filozof lubił czasem psie figle», «ze strachu skamieniałem, stoję jak posąg», «płakałem jak bóbr», «matka [...] goszkami łzami paliła nam lica», «oglądając się jeden na drugiego, jak gdybyśmy szukali, gdzie się nam szczęście podziało», «szczebiotliwej rozmowy», «pospuszczaliśmy nosy na kwintę», «łza gorzka skreśliła w oku i jak gdyby ciężkim kamieniem na serce upadła», «z tych więzień zapewne by nas oddano Mikołajowi na jatki»³⁴, przysłowie «choc bieda to hoc», «dobry trunek na frasunek», «taka mowa generała [...] przeszła mi mrozem po wszystkich żyłach». A. Jełowicki, w sposób atrakcyjny i emocjonalny maluje dziecinie wspomnienia, chociażby opowiadki o nauczaniu jazdy na kucykach, a bardzo dokładnie, ale nie mniej emocjonalnie chronologię powstania. W tekście są wyrazy z języka ukraińskiego, które autor użył, to wskazuje, że dobrze znał i język ukraiński, np., «Powtarzam chłopskie przysłowie: prybud` szczęście, rozum bude»³⁵. Używa słów i ich form, które dziś mało używane w języku polskim, natomiast aktywnie wykorzystywane w języku ukraińskim («miałemże co *rozpowiadać* i mamie, i braciom, i gościom», «*miano* nas odwieźć do szkół»).

Katarzyna Sicińska zaznacza, że na ziemiach ukraińskich (na Kresach Wschodnich) «zamieszkali – wskutek różnych procesów historycznych – Polacy i Rusini, zwani od XVII w. Ukraińcami»³⁶. «Kresy Wschodnie to pojęcie w kulturze polskiej o szczególnym charakterze i znaczeniu. To przestrzeń realna: geograficzno-historyczna, narodowościowa, kulturowo-językowa, ale też przestrzeń symboliczna: legendarno-mitologiczna, przez co nacechowana aksjologicznie. To obszar badań historycznych, socjologicznych, kulturowych, literackich i językowych»³⁷. Przyszedł czas zbierać kamienie.

Podsumowanie

Autorzy monografii wydanej w Kamieńcu Podolskim podkreślają, że «charakteryzując obecną tu (aut. – na Podolu) ludność polską, można zaznaczyć, że była niewielką „w porównaniu z

³¹ Tamże, s. 14-16.

³² D. Beauvois, *Trójkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, wydanie siódme, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2024, s. 243.

³³ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 18-19.

³⁴ Jatka – miejsce, w którym dawniej sprzedawano [mieśso](#) z [uboju](#) lub miejsce takiego uboju (rzeźnia).

<https://pl.wikipedia.org/wiki/Jatka>

³⁵ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, s. 175. Przybądź, szczęście, rozum będzie.

³⁶ K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2013, S.

22.

³⁷ Tamże, s. 11.

głównym nurtem tytularnego narodu ukraińskiego w XIX i na początku XX wieku, zwłaszcza na Ukrainie Prawobrzeżnej”, ale «odznaczała się zawartością, strukturą społeczną, samodzielnością, działalnością rządową, społeczną i polityczną we wszystkich dziedzinach życia oraz silną pozycją w gospodarce, zwłaszcza w sektorze rolnym regionu i wszelkimi środkami bezpośrednio broniła swoich praw i wolności, czynnie uczestniczyła zarówno w polskim, jak i ukraińskim ruchu narodowo-wyzwoleńczym i rewolucyjnym ruchu przeciwko rosyjskiemu samowładztwu»³⁸. Znajduje się w pamiętniku opis życia w szlacheckich dworach, poziom nauki, opisane stosunki między różnymi warstwami społeczeństwa, codzienne zajęcia. Aleksander Jełowicki był jednym z przedstawicieli polskiej wspólnoty na Podolu I połowy XIX wieku. Jego pamiętnik «Moje wspomnienia» jest swoistym archiwum życia Polaków, bardzo szczegółowego opisu listopadowego powstania i jefo klęski na terytorium Podola i Wołynia, polskiej historii walki o niepodległość.

Bibliografia

Баженов Л. В. *Польське населення Поділля й південносхідної Волині в дослідженнях зарубіжних й українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст.* [w:] *Поляки на Хмельниччині*, op.cit., S.31.

Баженова С., Л. Баженов Л., Оліпер С. *На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.* Кам'янець-Подільський, 2020, Видавець : Зволейко Д.Г., С. 8.

Колесник В. *Шкільництво Поділля наприкінці VIII – у першій третині XIX ст.*, Вінниця, 2023. С. 322.

Beauvois D. *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, wydanie siódme, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2024.

German F. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–1965 s. 160-162; F. German, *Kronika życia i twórczości Aleksandra Jełowickiego* [w:] A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970, S. 418-420.

Hud B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, Warszawa, 2018, S. 102.

Jabłonowski A. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Tom IV. Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, Warszawa, Skład główny w księgarni E. Wende i S-ka (właśc. T. Hiż i A. Turkuł), 1911.

Jełowicki A. *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1970.

Wiernicka V. *Polacy w Ukrainie. Czasy carskie*, Warszawa, Bellona, S. 22.

Literatura romantyzmu: sprawdź, co musisz wiedzieć! URL: https://skupszop.pl/blog/literatura-romantyzmu-sprawdz-co-musisz-wiedziec_

Słownik terminów literackich. URL: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/S%C5%82ownik-termin%C3%B3w-literackich.html>

Aleksander Jełowicki. URL: <https://lubimyczytac.pl/autor/137749/aleksander-jelowicki>

Franciszek German. URL: https://leksykonkresowian.institutsaski.pl/index.php/Franciszek_German

³⁸ С. Баженова, Л. Баженов, С. Оліпер, *На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.*, Кам'янець-Подільський, 2020, Видавець ПП Зволейко Д.Г., С. 8.